

ההתחלות של הכתובה המעוטרת בקהילות פרס ואפגאנסתאן

שלום צבר

א. מבוא: הכתובה המצוירת בארצות האסלאם

מקורן של הכתובות המצוירות המפוארות ביותר שהגיעו לידינו מן המאות הקודמות הוא, כידוע, ביהדות איטליה ובקהילות הספרדיות באירופה. אולם, עיון זהיר ומקיף במכלול של הכתובות המעוטרות הרבות ששרדו מרחבי התפוצה היהודית, והשמורות היום בספריות ציבוריות, במוזיאונים ובאוספים פרטיים רבים בארץ וברחבי העולם, מגלה עובדה ידועה פחות: מנהג עיטור הכתובה היה נפוץ הרבה יותר בקרב היהודים בארצות האסלאם. בעוד שבאיטליה או בהולנד נהגו בעיקר שועי הקהילה להזמין אומנים מוכשרים אשר יעטרו בטוב טעם ובעושר רב את הכתובות של בניהם ובנותיהם, הרי שבקהילות רבות בארצות האסלאם נהגה הכתובה המעוטרת בקרב כל שכבות האוכלוסיה היהודית. יתרה מזו, ראשיתו של המנהג היא, כפי שנראה להלן, במרחב היהודי של ארצות האסלאם, משם הגיע ככל הנראה לספרד בימי הביניים, ומשם, בעקבות הגירוש בשנת 1492, עבר עם הגולים לאיטליה ולרחבי התפוצה הספרדית. זאת ועוד, השינויים שהביאה העת החדשה בחיי הדת ובחיי היומיום הביאו לשקיעתו של המנהג בערי אירופה כבר בראשית המאה הי"ט, ואילו בקרב יהודי האסלאם המשיכו לעטר כתובות גם בראשית המאה העשרים, ובכמה מקומות ממש עד לעלייה הגדולה ארצה עם קום המדינה.¹

בעיטור הכתובה ובמראָה החיצוני קיימים מספר הבדלים עקרוניים בין ארצות האסלאם לאירופה המערבית. ראשית, המצע שהכתובה נכתבה עליו שונה בין שני המרחבים:

* מאמר זה מוקדש לזכרה הברוך של פרופ' ידידה כלפון סטילמן, חוקרת התרבות החומרית של קהילות ישראל בארצות האסלאם.

1 למבוא כללי אודות תולדותיה של הכתובה המצוירת בקהילות ישראל, ראו צבר, הכתובה, עמ' 27-6; על הכתובות מארצות האסלאם, ראו שם עמ' 301-364. מעניין כי בכל הספרות המוקדמת אודות האמנות היהודית בכלל, וציורי כתובות בפרט, אין כל איזכור לכתובות מארצות האסלאם וכל הדוגמאות המובאות בידי המחברים הן אירופיות (לכל היותר מוזכרת דוגמה בודדת מגניזת קהיר) – ראו, למשל, בספרו של החכם גסטר, שהופיע בברלין בשנת 1924, או בערכים מאת קרל שוורץ ורחל וישניצר אודות הכתובה המצוירת, שהופיעו באנציקלופדיית היהודיות בגרמניה בשלהי שנות העשרים ובראשית השלושים. ראוי עוד לציין כי בקרב אותן מקהילות המזרח שנהגה בהן הכתובה המעוטרת טרם העלייה ארצה (למשל, מרוקו, פרס, הודו) פסק מנהג כתיבת הכתובה בכתב יד ועיטורה, יחד עם מנהגים רבים אחרים, עקב הנסיבות החדשות שהעולים הוטלו לתוכן בארץ.

באיטליה ובמספר קהילות ספרדיות (ובכלל זה גם בקרב יוצאי ספרד במרוקו, למשל) נהגו להשתמש ביריעת קלף, בעוד שבמרבית ארצות האסלאם הסתפקו, לפחות בדורות האחרונים, בגליון נייר גדול. גם מבחינת סוג האותיות קיים הבדל: באיטליה השתמשו בכתב מרובע, ואילו בין הספרדים וברוב קהילות האסלאם נכתבה הכתובה בכתב קורסיבי רבני, ולרוב רק פסוקי הברכה שבמסגרת העיטורית מופיעים באותיות רבועות ומהודרות. מבחינת עולם הדימויים, ההבדל הבולט ביותר הוא הימנעותם של האומנים (בכל תחומי היצירה) היהודים בארצות האסלאם משימוש בדמות האדם. לפיכך אין בכתובותיהם תמונות מקראיות, דמויות אלגוריות ומיתולוגיות, סצנות הקשורות בחתונה, דיוקנאות של החתן והכלה וכיוצא באלה, כפי שמקובל היה בעיקר בכתובות איטליה של תקופת הברוק. גם תיאורים חזותיים של ירושלים ושל המקומות הקדושים, בית המקדש ואביריו, סמלי שנים-עשר שבטי ישראל וסמלים יהודים אחרים, מופיעים רק לעתים נדירות בארצות האסלאם, ולא בכל ארץ.²

במקום שלל המוטיבים הללו הסתפקו בדרך כלל הסופרים והאומנים בארצות האסלאם בעיטורים צמחיים וגיאומטריים, הממלאים בצפיפות את גליון הנייר המלבני; יסודות ארכיטקטוניים ודמויות בעלי חיים נפוצו במקומות אחדים, כגון הודו ופרס. בניגוד לכתובות אירופה, הדגמים צוירו ישירות על הדף, בדרך כלל ללא שימוש בקווי מתאר, והאומנים השתמשו בעיקר בצבעי מים בהירים ועזים; כתובות אירופה צוירו לעתים בצבעי טמפרה וגואש, וכן נעשה בהן שימוש במסגרת שהודפסה מתצריב נחושת. הרושם הצבעוני של הדף כולו גדול בארצות האסלאם יותר מאשר באירופה. לסיכום, למרות המגבלות שהאומנים העממיים בקהילות אסיה היו נתונים בהן, יש בעיטור הכתובה בארצות אלה חומר רב ערך על אורח חייהם, טעמים האומנותי ומנהגיהם של היהודים, בעיקר במאתיים השנים האחרונות.

המרכז החשוב ביותר לציור כתובות מחוץ לאיטליה היה במרחב התרבותי של יהודי פרס, ובכלל זה אפגאנסטאן. מנהג זה היה כה רווח בקרב יהודי המרחב הפרסי עד כי בדומה לאיטליה של תקופת הברוק, התפתחו תבניות עיטור שונות ובעלות מאפיינים ייחודיים בכל הריכוזים הגדולים של יהודי פרס: בעיקר טהרן, המדאן, אצפהאן, סינן, יזד, משהד, הראת ובוכארה.³ אולם, למרות העושר הרב של החומר ומספר הממצאים

2 למבחר גדול של דוגמאות מהקהילות השונות ושל לוחות צבע ראו: דוידוביץ; צבר, מזל טוב; צבר, הכתובה.

3 למבוא כללי לכתובה הפרסית ולדין במבחר דוגמאות מהערים השונות (באוסף מוזיאון סקירבול [Skirball Cultural Center], לוס אנג'לס), ראו צבר, הכתובה, עמ' 327-344. דוגמאות נוספות מובאות במקורות האחרים המצוטטים בהערה הקודמת. ראו גם: נחשון; פישוף; ביאלר ופני (מתוך אוספי המוזיאון היהודי בניו יורק, מוזיאון ישראל ומוזיאון וולפסון, ירושלים). מספר דוגמאות יהודיות נמצאות גם אצל סודאבאר דיבה. צילומי כתובות מערי פרס מופיעים גם בקטלוגים של מכירות פומביות של יודאיקה (בעיקר של סות'ביס וכריסטיס). לתעתיק וניתוח של טקסט כתוב פרסית מוקדמת ראו טל. לתיאור הטקסט בכמה כתובות מהמרחב הפרסי (פרס, אפגאנסטאן ובוכארה) באוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: ביסלויא) בירושלים ראו יואל, עמ' 302-303, ופריטים מס' 12-19 בעמ' 306-307. מאז פרסום המאמר בשנת 1945 גדל מספר הכתובות הפרסיות

הגדול ששרד, טרם נערכה בדיקה מקפת ויסודית של הכתובות במרחב הפרסי, בדיקה שתבחן תופעה תרבותית זו מבחינה אמנותית וחברתית. אמנם, כתובות אפגאנסטאן זכו לתיאורים ולדימויים קצרים,⁴ ובמאמר זה אין ברצוני אלא לעמוד על כמה שאלות יסוד בנושא שעדיין לא נידונו בספרות המחקר.

ב. ראשית עיטור הכתובה במרחב הפרסי

לא ידוע אימתי החל עיטור הכתובה בקרב הקהילות היהודיות בפרס ובארצות הסמוכות לה. הדוגמאות המוקדמות ביותר ששרדו מן האזור הן מפרס עצמה, והן נוצרו במאה הי"ז. מדובר בשתי כתובות משנת 1647, האחת מאצפהאן והשנייה מן הקהילה הכורדית של מְרָגָה (או מְרָגָה), השוכנת בצפון מערב פרס.⁵ להוציא את הכתובה הכורדית, הכתובה האצפהאנית היא, כנראה, הכתובה המעוטרת המוקדמת ביותר ששרדה מהמרחב הפרסי (לוח א). כמקובל באצפהאן ובערי פרס ואפגאנסטאן האחרות במאות שלאחר מכן, היא כתובה על דף נייר גדול ממדים (61 x 81.3 ס"מ). לרשות הסופר והמעטר עמד גליון נייר מאיכות משובחת, האופיינית לכתבי יד פרסיים מהודרים במאה הי"ז, ואיכות זו תרמה להשתמרות המצינית של מסמך קדום זה.⁶

בבית הספרים פי כמה וכמה; למשל, במקום שלוש הכתובות ההראיות שמציין יואל, כיום ישנן עשרים ושתיים! אוספים חשובים נוספים על הנוכחים לעיל הם: ספריית מכון בן צבי, ספריית שוקן (ירושלים); המשכן לאמנות (עין חרוד); מוזיאון ארץ-ישראל (תל-אביב); ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (ניו יורק). מבין האוספים הפרטיים שיש בהם דוגמאות חשובות, נציין את אוספיהם של יצחק איינהורן ובייל גרוס (תל-אביב), ואוסף משפחת צוקר (ניו יורק).

4 דוידוביץ, עמ' 30; קשאני; צבר, הכתובה, עמ' 303-305; צבר, כתובות הראת; פישוף.

5 צילום הכתובה מאצפהאן (לוח א) הופיע לאחרונה בספרה של נחשון, עמ' 19; הכתובה תרמה למוזיאון היהודי בניו יורק בידי ד"ר הארי פרידמן, ומספרה F 3901. הכתובה מן הקהילה הכורדית של מרגה שמורה בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ומספרה 145; תיאורה וניתוחה יופיעו בקטלוג מקיף של אוסף הכתובות בספרייה הנמצא בהכנה בידי כותב שורות אלה. אין היא נידונה במאמר זה, מאחר שעיתורה הצנוע, בדיו שחורה, משקף מסורת תרבותית שונה מזו של כתובות "המרחב הפרסי".

6 למען האמת, מראהו העמיד והיציב של הגליון דומה לקלף וככזה הוא מתואר בקטלוג של נחשון (עמ' 19): אולם, בבדיקת מעבדה של המסמך שנערכה לאחרונה נתברר מעל לכל ספק כי מדובר בנייר. אני מודה לקלאודיה נחשון מהמוזיאון היהודי בניו יורק על שעדכנה אותי בתוצאות הבדיקה. אף שקלף לא היה מקובל כמצע לכתובות במאות השנים האחרונות, הרי שבימי הביניים המצב היה שונה: מרבית הכתובות מארץ ישראל ומצרים שנמצאו בגניזה נכתבו על קלף (השוו פרידמן, א, עמ' 9). קלף שימש גם כמצע לכתובה מקהיר המתוארכת לשנת 1551: הכתובה שמורה Temple Museum of Religious Art שבעיר קליבלנד, אוהיו; לפרטים נוספים ולצילום ראו לנדסברגר, עמ' 508, ועמ' 509 תמ' d (תודתי לגבי סו קולטסקי, מנהלת המוזיאון בקליבלנד, על אימות המידע בקשר לכתובה חשובה זו). אין בידינו ידיעות אימתי נעשה הנייר למצע המקובל לכתובות בארצות האסלאם, והאם בפרס היה הקלף מקובל בימי הביניים. מכל קהילות המרחב הפרסי, רק בבוכארה נהגו לעתים לכתוב את הכתובה הן על נייר והן על מצע עור (!).

לעיתור הכתובה המוקדמת השתמש האומן בצבעי כסף וזהב, וכן בהטבעה חוזרת ונשנית של דגם צמחי, הממלא את כל המסגרת בצפיפות רבה. בעוד שהשימוש בצבעי זהב וכסף אינו מקובל בכתובות פרס המאוחרות יותר, הרי שקישוט הגליון בדגם "רץ" שהוטבע מחומר זה או אחר ידוע גם מכתובות המאה הי"ט, בעיקר מהעיר המדאן.⁷ גם לקט פסוקי הברכה שבמסגרת הפנימית והחיצונית משלב פסוקים שלא היו מקובלים בדורות האחרונים עם אלו שנפוצו עד לזמננו. לסוג האחרון שייכים פסוקים מקראיים ידועים ואהובים, המתייחסים לנישואין בשער העיר, לתכשיטי החתן והכלה, למציאת בת הזוג המתאימה, וכן ברכה לפיריון ולהמשכיות. פסוקים אלה נרשמו לאורך המסגרת החיצונית (רות ד, יא; ישעיה סא, ט-י; שם סב, ה; משלי ה, יח; שם יח, כב), וחלק מן הפנימית (תהלים קכת, ג-ו). פחות ידועים ונפוצים בהקשר זה הם הפסוקים מהמזמור "אשת חיל" (משלי לא, י-יב),⁸ הנדירים אף באיטליה, למרות התאמתם לטקס הנישואין והקמת המשפחה.

השילוב של יסודות ידועים עם מוטיבים ידועים פחות מרמז כי הכתובה האצפהאנית המוקדמת אינה דוגמה מקרית או בודדת. הכתובה נוצרה בתקופה קשה במיוחד ליהודי פרס, של גזירות קשות ושמדות תחת שלטונו העריץ של שאה עבאס השני (1642-1666):⁹ ודבר זה מעיד כי יהודי אצפהאן המשיכו ליצור כתובות מפוארות למרות התקופה הקשה. לא זו אף זו, ממש בתקופה זו פרח ענף חשוב נוסף של האמנות היהודית באצפהאן: ציור מיניאטורות פיגורטיביות בכתבי יד ששפתם פרסית-יהודית!¹⁰ אף שקשה להוכיח את הקשר של המיניאטורות לעיתור הכתובה,¹¹ ברור כי היצירה האמנותית נמשכה בקרב יהודי פרס גם בתקופה זו.

טרם המאה הי"ט, שממנה הגיע אלינו המספר הגדול ביותר של כתובות מעוטרות, נכתבו ועוטרו באצפהאן שתי כתובות נוספות ששרדו, מן השנים 1763 (לוח ב) ו-1781.¹²

7 למשל המדאן, 1874 (ביסלור"א, כתובה 360; דוידוביץ, לוח IX): בכתובה זו הדגם המודפס נצבע בצבעי מים. בדוגמה אחרת (המדאן, 1909 – מוזיאון סקירובול, לוס אנג'לס; צבר, הכתובה, מס' 215, עמ' 330-331) ההדפס נותר בצבע המקורי של הדין.

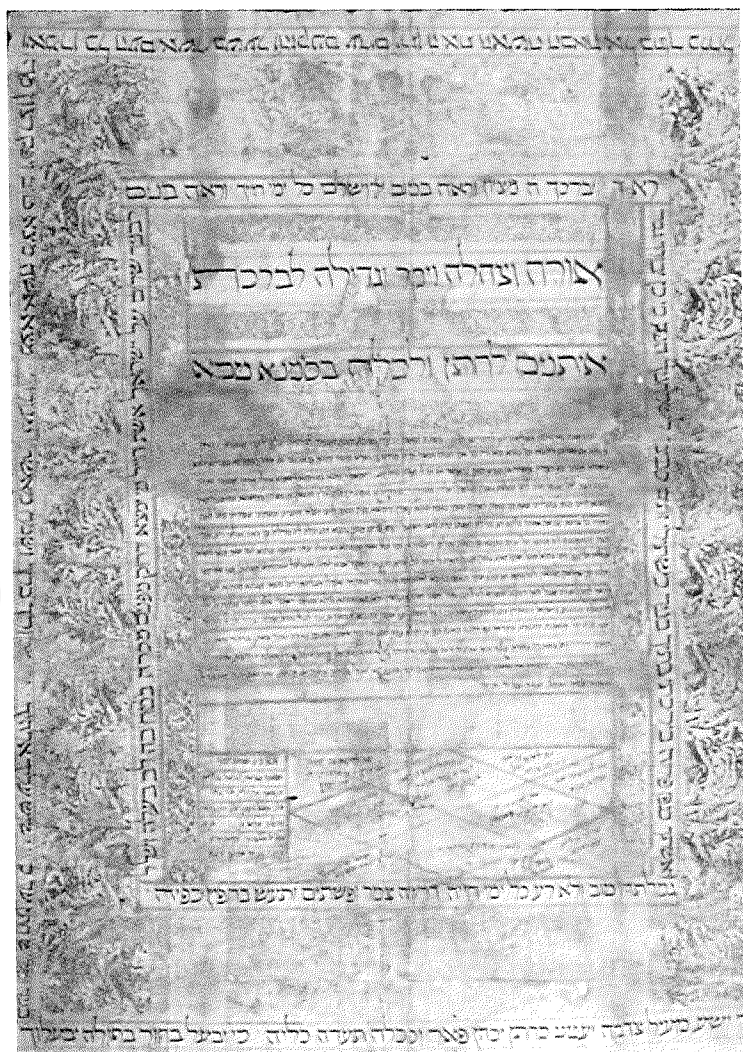
8 בהערכת פסוקי"א ("בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר") החסיר הסופר את שתי המילים האחרונות, "לא יחסר". הדבר נבע, כנראה, מכך שהשורה הסתיימה. אולם, מאחר שהסופר לא המשיך במילים אלה בהמשך הציטוט בפאנל התחתון, אפשר להניח גם כי הוא נמנע מלפתוח את שורת פסוקי הברכה החדשה במילים שמשמעות כל אחת מהן שלילית (אם כי מילים אלה נכללות בכתובה משנת 1763 – ראו לוח ב). ככלל, הסופרים והמעטרים בקהילות המזרח השתמשו באמצעים שונים, טקסטואליים וציוריים, להגן על החתן והכלה (למשל שמות הוויה, פסוקים "מינינים", ציור חמשה, דגים ועין הרע): הנושא כולו מצריך בדיקה מדוקדקת.

9 על הגזירות בתקופה זו באצפהאן ובמקומות נוספים בפרס ראו: שפייזהנדלר; נצר; באש מורין, יהדות איראן.

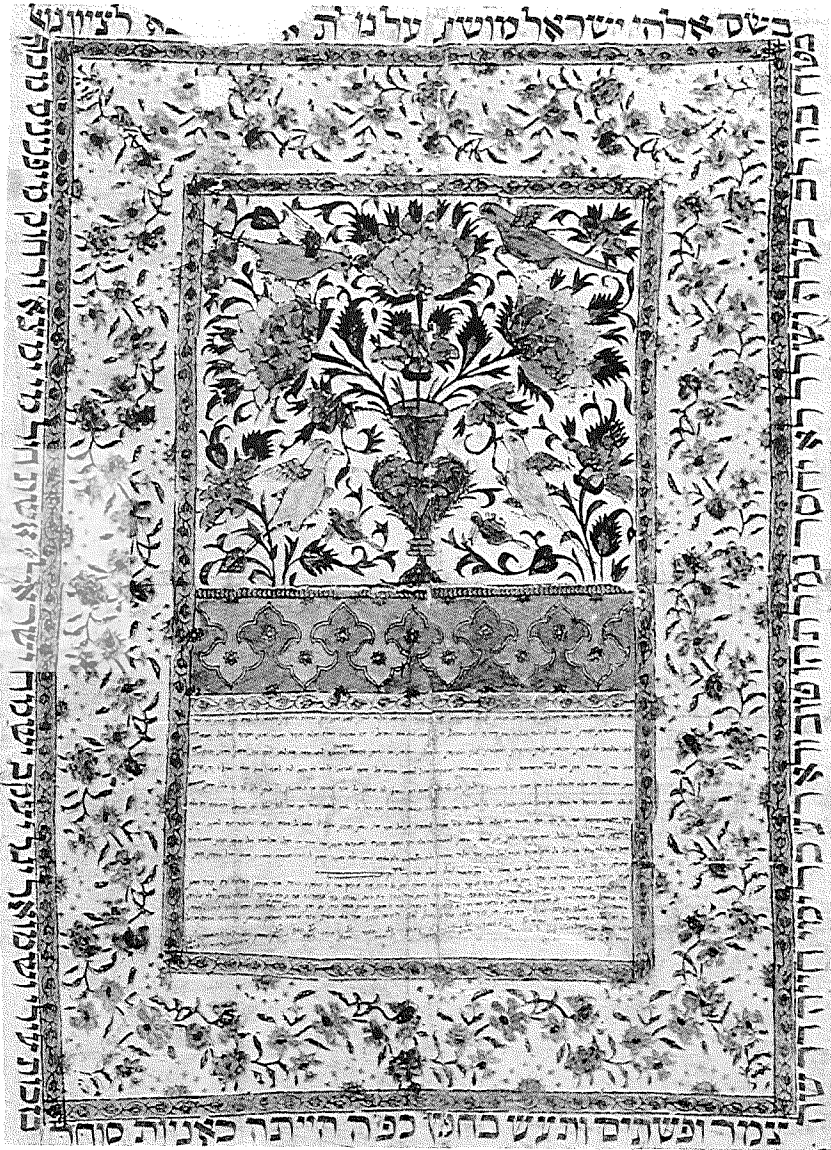
10 ספרות רבה נכתבה על כתבי היד הללו – ראו הקטלוג המקיף של מורין באש, מיניאטורות, ושם ביבליוגרפיה נרחבת בנושא. לאחרונה הופיע מחקר מעניין על אמנות הספר באצפהאן במאה הי"ז, שבו קושרת המחברת את עיתור כתבי היד היהודיים עם העיר אצפהאן (מוצאם המדויק של כתבי היד לא נמסר בהם) – ראו טיילור, עמ' 31-46.

11 לדין תמציתי בנושא השונו טיילור, עמ' 31-32.

12 הכתובה מ-1763 שמורה באוסף הפרטי של משפחת גרוס, תל-אביב; היא פורסמה בקטלוג המליין,

א. כתובה, אצפהאן ת"י (1647)
המוזיאון היהודי, ניו יורק, מס' F 3901

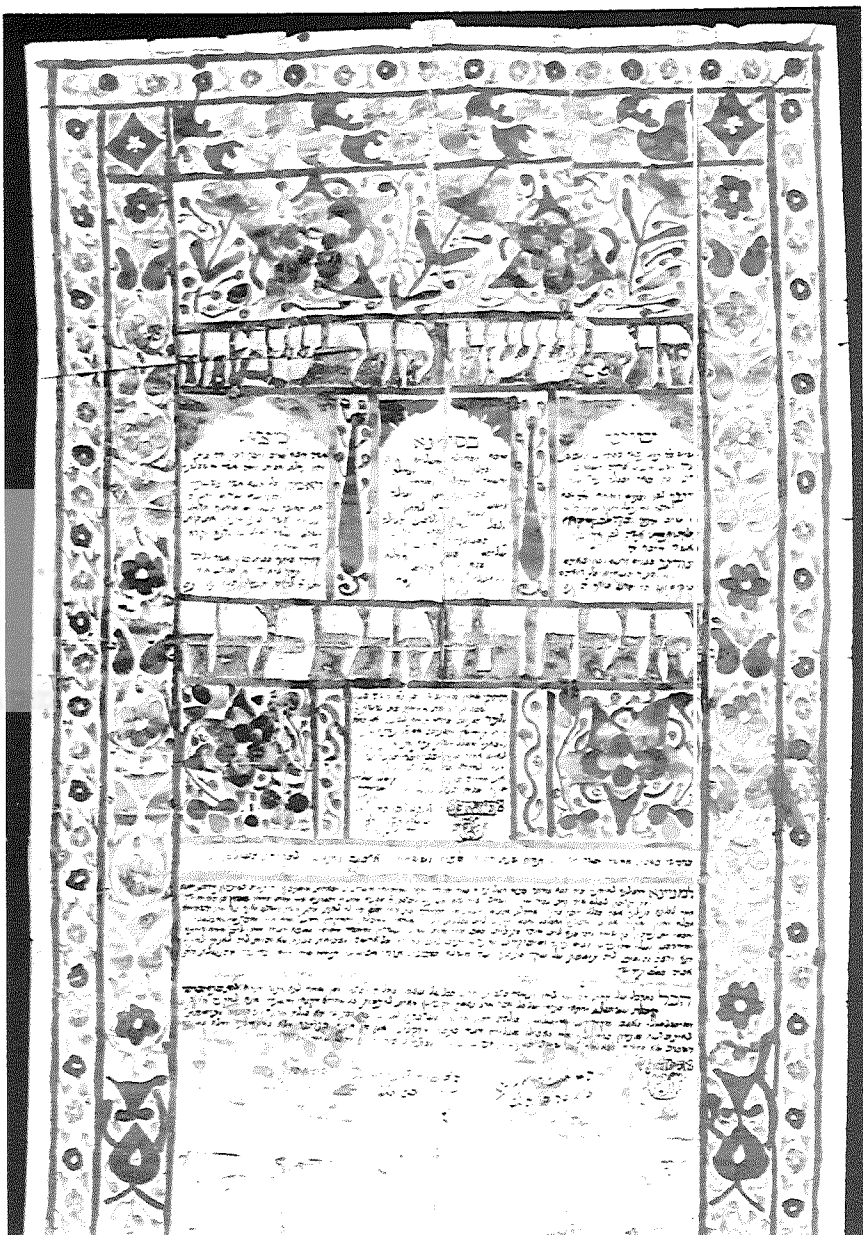
ב. כתובה, אצפהאן תקכ"ג (1763)
אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

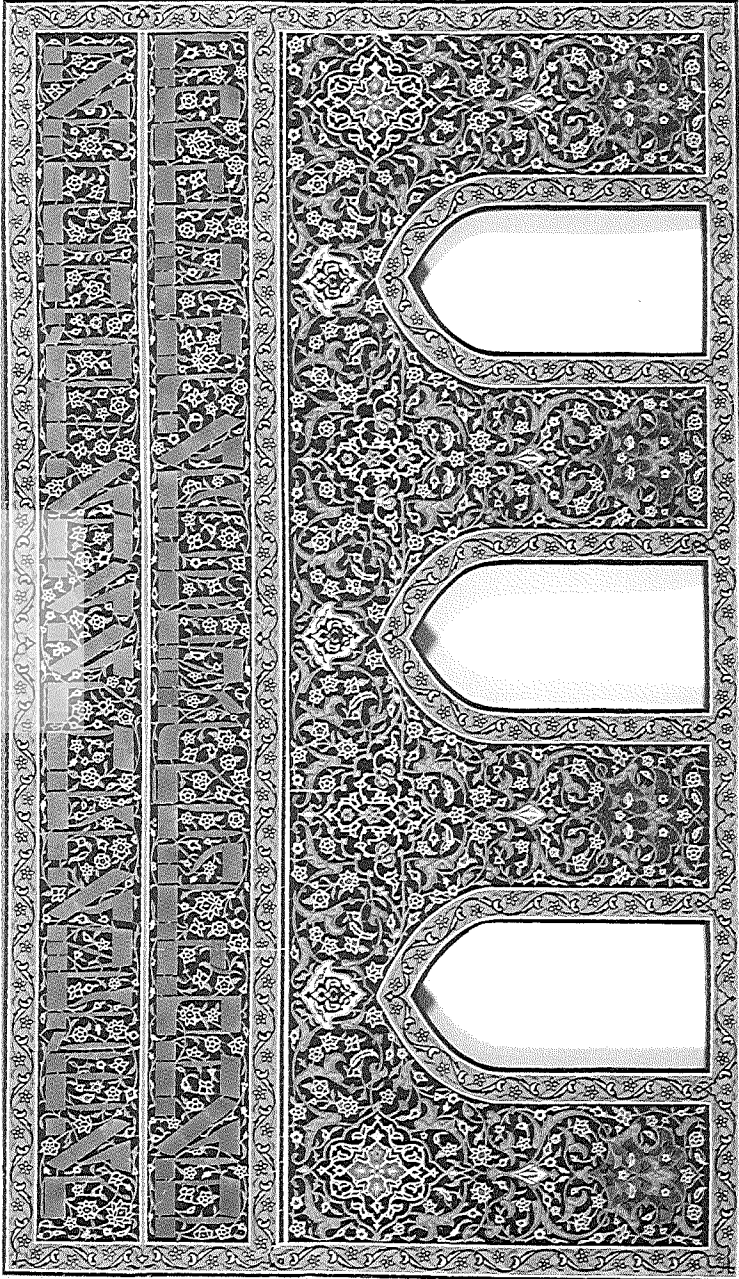
ג. כתובה, הראת תרמ"ג (1882)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת' 901/354

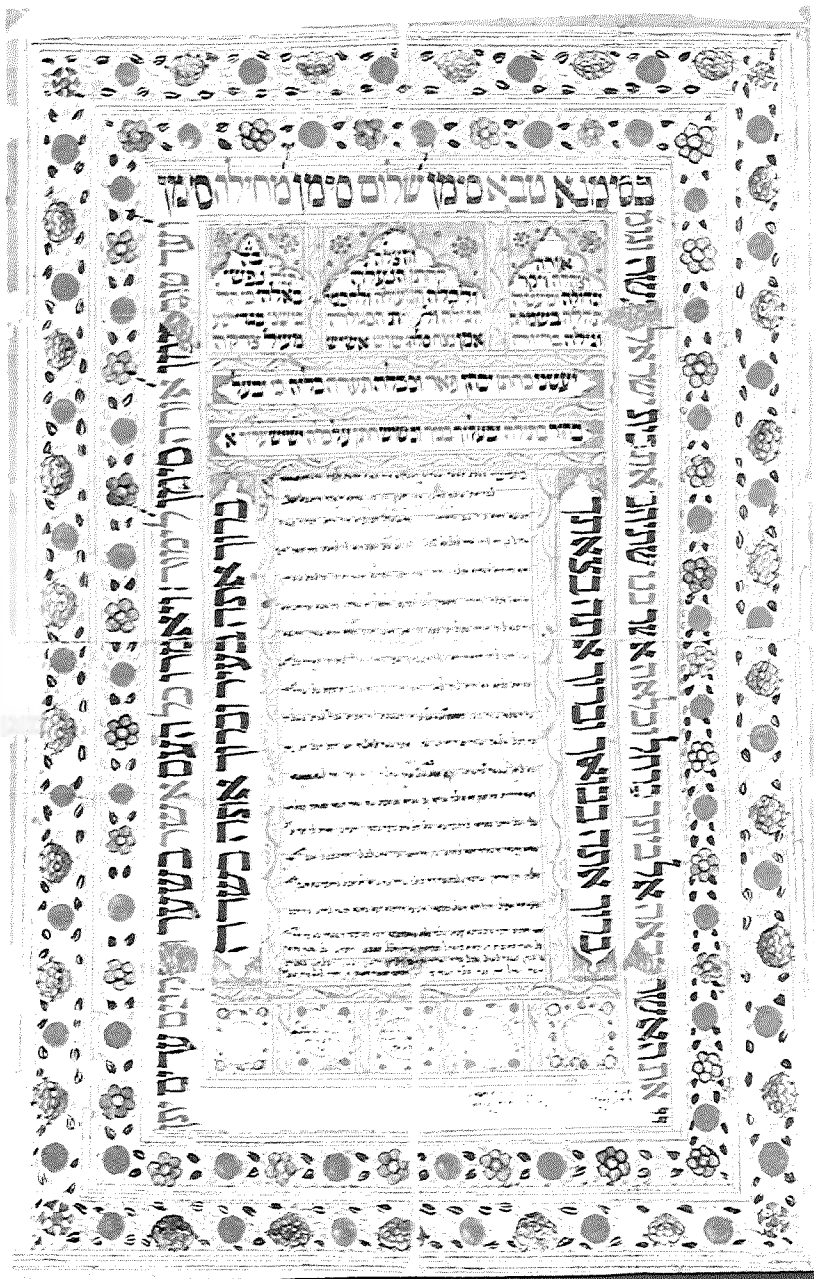
ד. כתובה, הראת תקע"ג (1812)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת' מס' 901/424

ה. כתובה, סינה תרצ"ד (1934)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כתי מס' 901/517

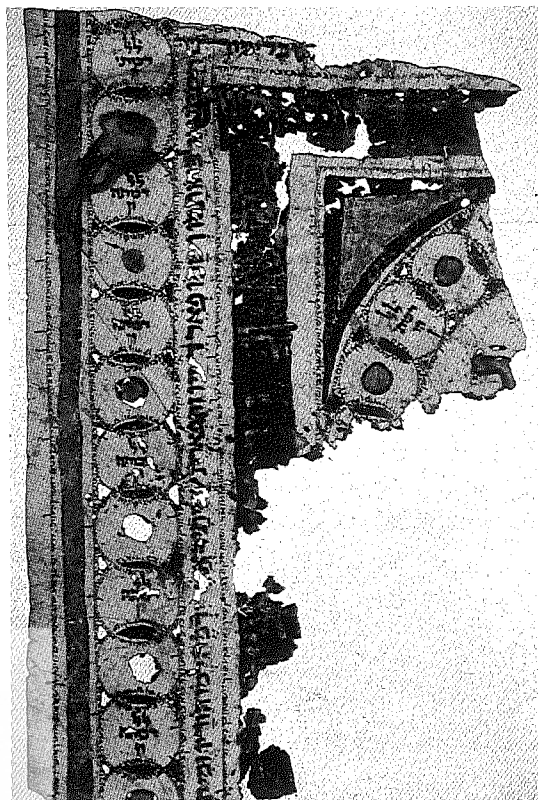
1. קטע מקיר בית כנסת, אצמחאון (!) מאה ט"ז לערך
המוזיאון היהודי, ניו יורק, מס' F5000

ז. כתובה, משהד תקצ"א (1831)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת' מס' 901/503

ח. כתובה, משהד תקצ"ד (1834)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת' מס' 901/426

1. קטע כתובה מהגניזה
הקהירית, מצרים (?)
המאה הי"ב לערך
ספריית האוניברסיטה,
קיימברידג' (TS K10.4)

יש בכתובות אלה יסודות
הקושרים אותן הן לכתובה
המוקדמת והן לכתובות רבות
שנוצרו לאחר מכן במרחב
הפרסי. למשל, בכתובה מ-
1763 מופיעים פסוקי "אשת
חיל", ובו משנת 1781 יש
גירסה של המוטיב הצמחי
המוטבע שוב ושוב לאורך
המסגרת החיצונית. יתרה מזו,
שתי הכתובות הללו, כמו
הדוגמה המוקדמת משנת
1647, בנויות במערך זהה: דף
נייר מלבני מוארך הבנוי
משני "חלונות" מרכזיים,

כאשר בחלון העליון פסוקי ברכה ובתחתון טקסט הכתובה גופה; החלונות מוקפים במסגרת
עיטורית, שמסביבה (במסגרת החיצונית של הדף) רשומים פסוקי ברכה באותיות גדולות
ביותר. תבנית זו היא גם התבנית הבסיסית של כתובות אפגאנסתאן במאה הי"ט, כפי
שיובהר להלן.

ג. הקשר לימי הביניים ולכתובות הגניזה

הכתובות המקושטות המוקדמות ביותר שהגיעו לידנו נמצאו, כידוע, בגניזת קהיר.
מדובר בכשני תריסרים של קטעים, שנוצרו באזור ארץ ישראל ומצרים החל משלהי
המאה העשירית לערך.¹³ בתקופה זו היתה הכנת הנדוניה לכלה יקרה, ממושכת ומייגעת,
וכללה מיגוון רחב של פריטים, כגון אריגים יקרים, תכשיטים, מלבושים שונים, כלי בית

מס' 22, עמ' 66-67 (ושם התאריך שגוי). לצילום בצבע וניתוח של הכתובה משנת 1781 (שמורה
במוזיאון סקירבול, לוס אנג'לס), ראו צבר, הכתובה, מס' 218, עמ' 332-333.

13 מרביתם של קטעים אלה עדיין לא הופיעו בדפוס ולא נערך מחקר מקיף אודותם; לדיונים בכמה
מהם ראו: גויטיין, חברה יסתיכנונית, ג, עמ' 110-113; פרידמן, א, עמ' 96-97; דוידוביץ, עמ'
11-10; צבר, הכתובה, עמ' 6-8; צבר, מזל טוב, עמ' 19 (ובמקורות אלה הפניות נוספות).

וכלי מיטה, רהיטים, וכן את המלתחה האישית של הכלה.¹⁴ פריטי הנדוניה הוצגו בציבור והוערכו על ידי שמאים מקצועיים, ותיאורם וערכם הכולל במטבע מקומי נרשם בפרוטרוט בכתובות רבות,¹⁵ כפי שהיה מקובל בכמה קהילות בארצות האסלאם עד לעת החדשה. מלבד הרישום של פריטי הנדוניה, נהגו גם לקרוא את תוכן הכתובה בפני בני הזוג וקהל המוזמנים,¹⁶ ומנהג זה הגביר, כמובן, את החשיבות החברתית של הכתובה בטקס הנישואין. לפיכך החלו לקשט את המסמך, אם כי לא בעושר המוכר מכתובות איטליה או פרס בדורות מאוחרים יותר (תמ' 1, 2). היסוד הקישוטי הנפוץ ביותר בקטעי כתובות הגניזה מתבסס על עיטור מיקרוגרפי, דהיינו שימוש בכתב עברי זעיר ליצירת צורות, בעיקר דוגמאות גיאומטריות ועיטורי פרחים.¹⁷ כמו כן, פסוקי הברכה נכתבו לעתים קרובות באופני קישוט שונים, ואותיותיהם הגדולות נצבעו לעתים בצבעי אדום ושחור לסירוגין. במספר מקרים נעשה גם שימוש ביסודות ארכיטקטוניים, כגון קשת יחידה או צמד קשתות, יסוד שהלך והתפתח הן במערב הן במזרח, וקיבל משמעויות שונות, הקושרות אותו עם הקמת בית או "מעבר" לחיי נישואין.¹⁸

למרבית המוטיבים המקשטים את כתובות הגניזה ניתן למצוא הד, במידה זו או אחרת, בכתובות של ארצות האסלאם, ופרס בכללן. אולם ברוב המקרים מדובר במוטיבים אופייניים ונפוצים באמנות העממית במרחב התרבותי המוסלמי של העת החדשה – הן בקרב היהודים והן בחברה הכללית – ועל כן אין ראייה מובהקת להמשכיות ישירה מימי הביניים עד להופעתם המחודשת של המוטיבים בקהילות היהודים בפרס. עדות מכריעה יותר להמשכיות היא במבחר פסוקי הברכה המעטרים את כתובות הגניזה; פסוקים אלה מהווים חלק בלתי נפרד מסכימת העיטור הכללית של המסמך כולו, ואופן סידורם, דרך כתיבתם ובעיקר תוכנם, משתנה מאתר לאתר.¹⁹ לפיכך, שומה עלינו להתייחס אליהם כאל מרכיב מרכזי ומאפיין בתבנית העיטורית של הדף.

בפסוקי העיטור של הכתובה האצפהאנית המוקדמת מופיעה ראשיתה של פתיחה מליצית מחורזת, מעין שיר חתונה, אשר נמצאת באופן שלם יותר (ובגירסאות שונות מעט זו מזו) בכתובות אפגאנסתאן ופרס במשך כל המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים:

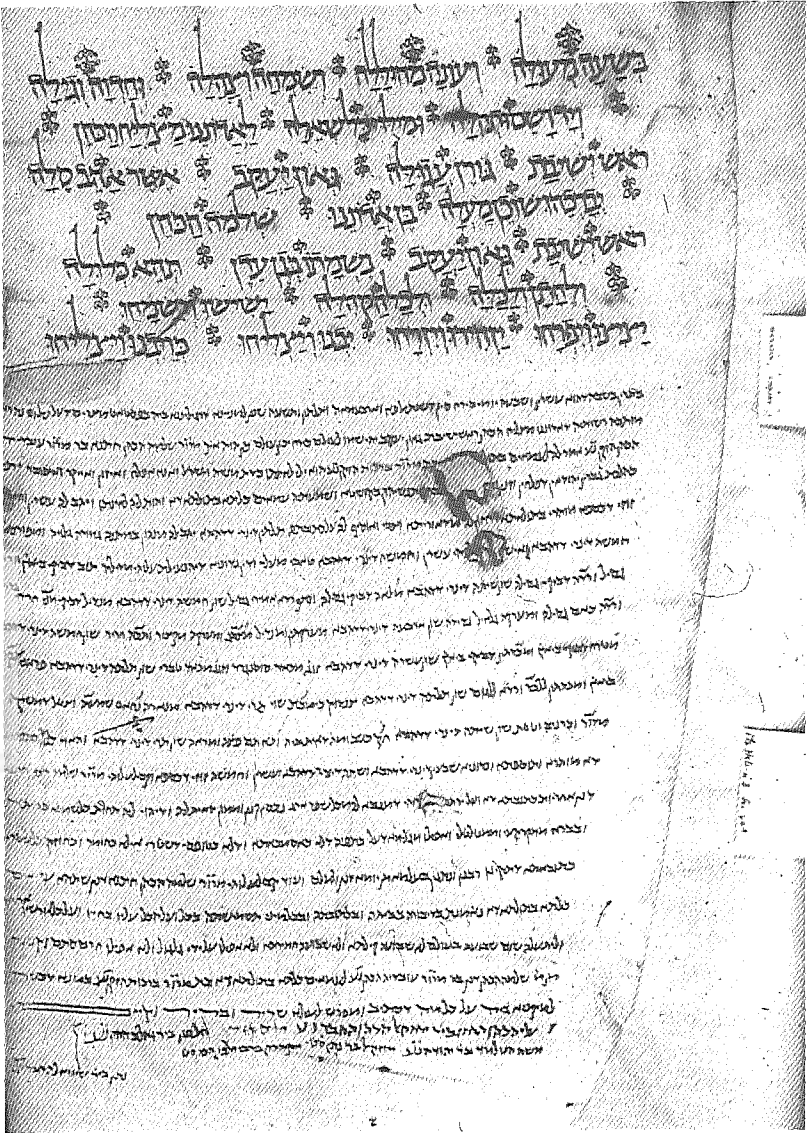
14 על קשיי הנדוניה בכתובות הגניזה ראו פרידמן, א, עמ' 288 ואילך. על פריטי הלבוש בנדוניות שבכתובות הגניזה ראו במחקריה המאלפים של סטילמן – מלתחה; לבוש האישה וכתובות הגניזה; וראו גם גויטיין, כלות יהודיות. לדוגמה של רשימה מפורטת של פריטי הנדוניה ראו כתובה מטיניס (מצרים) מראשית המאה ה"א – פרידמן, ב, עמ' 1-34.

15 השו פרידמן, א, עמ' 296.

16 שם, עמ' 96, 296, 467.

17 טכניקה זו הומצאה ושוכללה כנראה בידי בעלי המסורה, ויש עיטורים הדומים לאלה שבכתובות גם בכתבי יד של המקרא בני אותו מקום וזמן. למבוא כללי לנושא ולמבחר דוגמאות, ראו אברין. ראו צבר, מזל טוב, בייחוד הפרק "יהללוה בשערים" – מוטיב השער בכתובות, עמ' 17 ואילך.

19 לרשימה חלקית של פסוקי הברכה הנפוצים בכתובות של קהילות שונות, ראו יניב ואחרים,

2. כתובה מגניית קהיר, פוסטאט א'תל"ט לשטרות (1128 לספה"ס)
ספריית הבודליאנה, אוקספורד (Ms. Heb. a. 3 fol. 40r)

אורה וצהלה
ויקר וגדולה
(לברכת איתנים)²⁰
ומעטה תהילה
בתודה ובגילה
לרנן כפולה
לחתן הנעלה
ולכלה הבתולה²¹

שירי חתונה אנונימיים ועממיים מעין זה מופיעים גם בכתובות הגניזה המוקדמות. היסוד הבולט בפתיחות מליציות אלה הוא שורות קצרות, בנות שתיים או שלוש מילים בלבד, בחריזה של ההברה "לה". הפתיחה המחורזת הנפוצה ביותר בכתובות הגניזה ממצרים מבוססת על מבנה זה:

בשעה מעולה
ועונה מהוללה
ושמחה וצהלה
ותודה וגילה
ויד ושם ותהילה
ומילוי כל משאלה...

ברכות חתונה מחורזות אלה נשמרו כמעט במלואן בעת החדשה בכתובות תימן (ובעקבות תימן גם בהודו)²², והדמיון לכתובות פרס בוודאי גם הוא אינו מקרי. יתרה מזו, ביטויים מובהקים אחרים מפסוקי הברכה של כתובות הגניזה נמצאים אף הם בכתובות המרחב הפרסי, דוגמת האיחול הארמי המיוחד "בנין ומצליחין", השאוב מעזרא ו, יד: "וְשָׁבִי יְהוּדָא בְּנִין וּמְצַלְחִין"²³. איחול זה מופיע באופן תדיר ובאותו הקשר ממש בכתובות אפגאנסטאן, פרס ובוכארה, של המאה הי"ט וראשית המאה העשרים (תמ' 3) – והנה, הוא נדיר ביותר בכתובות העת החדשה בכל מקום אחר, למרות שכיחותו בכתובות הגניזה.²⁴

20 שורה זו מופיעה רק בכתובת אצפהאן המוקדמת, ואינה ידועה מכתובות אפגאנסטאן ופרס של המאה הי"ט.

21 שתי השורות האחרונות נכתבות לעתים "לחתן ולכלה", כמו בכתובת אצפהאן המוקדמת. לשתי גירסאות נוספות של ברכה זו, ראו להלן הערה 24; קטעים ממנו ניתן למצוא לעתים גם בכתובות אחרות של קהילות המזרח, כגון בגדד וואכו (כורדסתאן העיראקית) – ראו להלן ותמ' 5.

22 ראו צבר, כתובות הודו, עמ' 164-165.

23 על נוסח ברכה זה ראו פרידמן, א, עמ' 93-94. בכתובות הודו ותימן העדיפו את הנוסח המקביל "יבנו ויצליחו" (מדברי הימים ב יד, ו), המבוסס אף הוא על כתובות הגניזה – ראו ציטוט הפתיחה המחורזת מכתובת פוסטאט להלן, והשוו פרידמן, שם, וכן צבר, כתובות הודו, עמ' 164.

24 על כתובת בוכארה המובאת בתמ' 3 ראו יואל, מס' 18 בעמ' 306-307. איחול מיוחד זה מהווה מרכיב קבוע בנוסחת פסוקי הברכה שבראש כל כתובות בוכארה מן המאה הי"ט וראשית העשרים.

3. כתובה, בוכארה תרכ"ב (1861)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כתובה מס' 901/33

4. כתובה, בוכאר תקע"ז (1816), אוסף פרטי, ירושלים

עניין עקרוני נוסף המקשר בין הפסוקים העיטוריים של כתובות הגניזה לכתובות המרחב הפרסי נוגע לברכה יוצאת דופן המורעפת על הקהילה השרויה בגולה ועל ראשיה. בכתובות ערי פרס ואפגאנסטאן הכינויים המועדפים בברכה זו הם "עדת סגולה", "חכמי הגולה" ו"גולת אריאל"; אולם בחלק מכתובות הראת, ובכל כתובות בוכארה, למן הדוגמה המעוטרת המוקדמת ביותר ששרדה (משנת 1816; תמ' 4) ועד ימינו ממש, מופיע נוסח מלא ומעניין יותר: "לעדת הסגולה ולאדוננו ראש הישיבה של גולה" (תמ' 3, 4).²⁵ הברכה לראש הקהל, אשר כמדומני אינה מופיעה בעת החדשה בכתובות של אף קהילה יהודית מחוץ למרחב הפרסי,²⁶ יש בה בלי ספק נימה ארכאית: הביטוי "ראש הישיבה של הגולה" מזכיר, כמובן, כינויים מתקופת גאונים בבל. ואכן, ברכה מפורשת ל"ראש הישיבה" מופיעה בכמה מהשרידים של כתובות הגניזה, בפסוקי העיטור הגדולים בחלק העליון של הדף. כך, למשל, בכתובה מפוסטאט העתיקה משנת 1128, ששרדה כמעט בשלמותה (כ"י אוקספורד Heb. a. 3, דף 40 ע"א), מופיעה בראש הגיליון כתובת מליצית נאה בת שבע שורות, שקושטה על ידי הסופר בעיטורי פרחים קטנים המפרידים בין כל צירוף של מילים (תמ' 2):

בשעה מעולה. ועונה מהוללה. ושמחה וצהלה. וחדוה וגילה.
ויד ושם ותהלה. ומילוי כל שאלה. לאדוננו מצליח הכהן.
ראש ישיבת. גורן עגולה. גאון יעקב. אשר אהב סלה.
יברכהו שוכן מעלה. בן אדוננו שלמה הכהן.

לדוגמאות ממקומות אחרים ראו, למשל, הברכה בכתובתו של מולא מתתיה גרגי (הראת, 1867; צילומה מובא אצל קשאני, עמ' 8): "בסימנא טבא. ויקר וגדולה. בשמחה ובגילה. בחסד ובחמלה. ולעדת הסגולה. ולבנין מצליחין. נצח נצח סלה. בשרו נא גאולה". נוסח שונה מובא בכתובה מןוד, 1857 (מוזיאון סקירבול לוס אנג'לס – צבר, הכתובה, מס' 228, עמ' 342-343): "בסימנא טבא. ובמזלא יאה. אתחיל בגילה. אגמור בצהלה. אורה והילולה. לחכמי ירושלים כבודם מעלה ומעלה. בנין ומצליחין ומעלה אמן נצח סלה ועד".

25 ברכה דומה לראש הגולה נאמרה גם בנוסח המיוחד של הקדיש שיהודי בוכארה נהגו לומר בימי אוכרה (יאהרצייט): "בחיכון וביומיכון ובחיי ריש גלותא" – ראו בן-צבי, עמ' 158. בן-צבי מייחס את הביטוי "לראש הגולה שבבבל" (ראו להלן), ומנסה להוכיח באמצעותו את זיקת יהודי בוכארה למרכז שבבבל (השוו פויליוב, עמ' 24). בכתובת בוכארה המוקדמת ביותר שנוסח זה מופיע בה (תמ' 4) מופיעה חתימת ר' יוסף ממאן מערבי (ראשון מצד ימין). הרב ממאן נולד במרוקו בשנת 1741, עלה ארצה, ונשלח מצפת לערי פרס כשד"ר (רק במשהד הוא שמע על יהודים בבוכארה והחליט לנסוע לשם), השתקע בבוכארה והשפיע עמוקות על חיי הרוח והדת של היהדות המקומית – ראו עליו פויליוב, עמ' 31-46, ושם בעמ' 38 תצלום מוגדל של החתימה. בדוגמאות מהראת הברכה המלאה מופיעה בעיקר בטופסי הכתובות שהודפסו בבתי הדפוס של לונז' ולוי בירושלים על פי הנוסח שנמסר להם בידי הרב ההראתי ר' יעקב גרגי, אשר ייתכן והושפע מכתובות בוכארה. בכתובות הראת שבכתב יד הברכה מופנית לעתים ל"נשיאי הגולה" – ראו דוגמה משנת 1879 השמורה במוזיאון וולפסון, היכל שלמה, ירושלים. לצילומה בצבע ראו ביאלר ופינק, עמ' 30.

26 יוצאת דופן מבחינה מסוימת היא מסגרת כתובת תחרית הנחושת המפורסמת שהשתמשו בה הספרדים באמסטרדם. לאחר מותו בשנת 1693 של רבם הדגול, חכם יצחק אבהב דה פונשיקה, נוספה לתחרית כתובת לועזית המנציחה את שמו ותאריך פטירתו: H.Y. Aboab F. 27 Adar Seni A° 5453. על כתובות אלה ראו צבר, ונציה ואמסטרדם, עמ' 98. אולם השימוש בכתובת הלועזית היה מוגבל לזמן קצר יחסית; כמו כן, היא מופיעה בפינה בתחתית הדף ואינה חלק מנוסחת הפתיחה.

ראש ישיבת גאון יעקב. נשמתו בגן עדן. תהא כלולה.
ולחתן ולכלה. ולכל הקהלה. ישישו וישמחו.
יציצו ויפּרְחוּ. יזהירו ויזָרְחוּ. יבנו ויצליחו. כויבנו ויצליחו.

כאן מדובר בדמות ידועה, ולא בראש ישיבה בעלמא: מצליח הכהן ואביו שלמה, המוזכרים בכתובת המעוטרת, היו שניהם מנהיגים רוחניים ידועים ונערצים בארץ ישראל ובמצרים במאות הי"א והי"ב.²⁷ שלמה (נפטר בשנת 1083) הנהיג את הישיבה הגדולה בירושלים; בשנת 1127, דהיינו כשנה לפני כתיבת הכתובה הנידונה, יסד בנו מצליח בפוסטאט את המשכה של אותה ישיבה, וכיהן בראשה עד למותו בשנת 1139. מצליח כינה את עצמו "ראש ישיבת גאון יעקב", והכבוד הרב שרחשו בני הקהילה למנהיגם הביאם לרשום את שמו בראש הכתובה,²⁸ כפי שהיה מקובל ככל הנראה גם בכתובות בבל. כאמור, בכתובות שמהמרחב הפרסי מופיע שריד למנהג זה בנוסח המזכיר את "ראש הישיבה של גולה". ההיצמדות לנוסח זה, ודרך רשימתו בראש הכתובה באותו אופן שהדבר נעשה בימי הביניים, מעידות על מסורת עיטורית ארוכה שנשתמרה במרחב הפרסי. אין באפשרותנו לדעת בדיוק כיצד קושטה הכתובת במרחב תרבותי זה בתקופה שבין ימי הביניים למאה הי"ז, אך סביר להניח כי מדובר בקישוטים גיאומטריים ובמוטיבים מעולם הצומח.²⁹ בין כך ובין כך, נמצאנו למדים כי הכתובות המעוטרות המוקדמות ביותר ששרדו מפרס הן ככל הנראה המשך ישיר למסורת בת מאות בשנים, ששרדו ממנה אך דוגמאות ספורות טרם המאה הי"ט.

27 ראו עליהם אשתור, א, עמ' 44-46.

28 קטע כתובה חשוב נוסף שמוזכר בו "ראש ישיבת גאון יעקב" בפסוקי הברכה שמור בספריית האוניברסיטה בקמברידג' (TS 12.453) – ראו עליו גרקיס, עמ' 28 (תצלומו עמ' 29, תמ' 16). הנחת המחבר כי גאליה, הכלה בכתובה זו, היא בתו של "ראש הישיבה" אינה סבירה, מאחר שהכתובת צורפה ככל הנראה באופן סטנדרטי לכתובות בני הקהילה. גם התאריך 926 לספירה, המוצע בידי המחבר, שגוי. ראו גם אנציקלופדיה יודאיקה, 10, טור 926, שם מוצע התאריך 1125, שהוא עדיין טרם הגעתו של שלמה הכהן לפוסטאט. על סמך הכתובה מאוקספורד, התאריך המלא צריך להיות: "וארבע מאה ותלתין ותמניה שנין", דהיינו 1438 למניין שטרות, המקביל לשנת ד'תתפ"ז לבריאת עולם ולשנת 1126/27 לספירה; תאריך זה מתיישב עם העובדות ההיסטוריות. בכתובה נוספת, משנת 1164, מוזכר הגאון נתנאל הלוי, שהיה אז ראש הישיבה בקהיר, במלים הבאות: "להדרת צפירת תפארת כבוד גדולת קדושת מרגא ורבנא אדוננו גאוננו נתנאל הלוי ראש ישיבה של גולה ירום הודו ויגדל כבודו וכו'" – ראו קאופמן, עמ' 214.

29 העדויות על האמנות היהודית בארצות האסלאם בתקופה הנידונה מועטות ביותר – ראו, למשל, הכתובה מקהיר, 1551, המוזכרת בהערה 6 לעיל, או קיר בית הכנסת מאצפהאן, מאה ט"ז, המובא בתמונה 11 להלן. עדויות ספורות אלה מבססות את ההנחה כי לא חל מהפך בעולם המוטיבים שעיתרו את החפצים היהודיים בתקופה הנבחנת כאן.

ד. ראשית פריחת הכתובות המעוטרות בהראת ומשהד

בין אם אנו תולים את כתובות המאה ה"ט במסורות מוקדמות ובין אם לאו, הרי ברור שבתקופה זו הגיעה הכתובה המעוטרת לפריחה יוצאת דופן בעולם התרבותי של קהילות ישראל במרחב הפרסי. אף על פי שגם תקופה זו לא היתה קלה עבור היהודים באזור זה, ונמשכו בה הרדיפות והאונס על הדת, רבים הם חפצי האמנות ותשמישי הקדושה המפוארים ששרדו מתקופה זו. מאות רבות של כתובות מהודרות, שעוטרו בסגנון אופייני, נוצרו בכל הקהילות המרכזיות בערי פרס במשך כל המאה ה"ט. יתרה מזו, נותרו גם ממצאים בודדים מיישובים קטנים יותר. גורם מדרבן להתפתחות הפופולריות של הכתובה המצוירת באותה תקופה היה המנהג העממי המקביל בקרב האוכלוסייה השיעית בפרס לעטר ולקשט את חוזה הנישואין המוסלמי (עֶקְד אֶלְנֶכָאח), מנהג שזכה לפריחה בעיקר המאה ה"ט.³⁰ כפי שכבר הציעו החוקרים, קיימים בלי ספק קשרים והשפעות גומלין בין המוטיבים, דרך ארגונם, והיחס ביניהם לבין הכתוב בכתובות המרחב היהודי ובין חווי הנישואין המוסלמיים.³¹

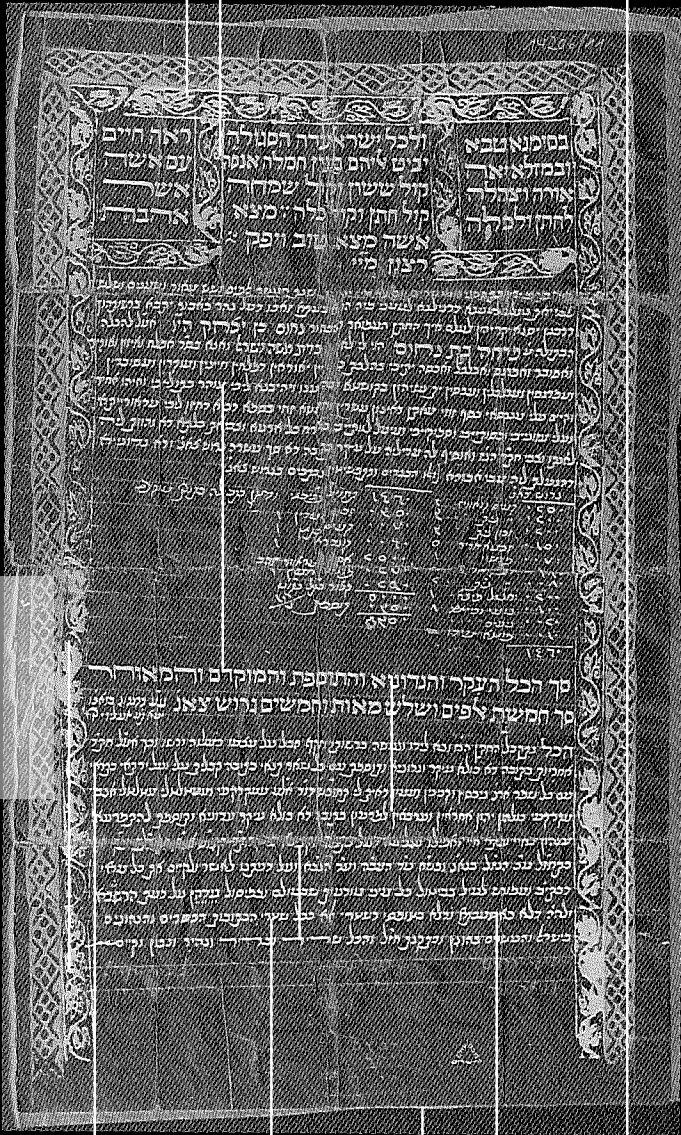
כתובות הראת במאה ה"ט הן חלק בלתי נפרד ממכלול תרבותי זה. מחד, הן קשורות בנימים רבות, חברתיות ואמנותיות, הן למרכזים יהודים אחרים (ובמקרה של הראת בעיקר לקהילת האנוסים של משהד) והן לאמנות העממית המקומית. מאידך, הן מציגות תבנית עיטור ייחודית ואופיינית, שאין כל קושי להכירה ולזהותה (לוח ג). בסכימה זו נרשם טקסט הכתובה בפאנל גדול שמוקם במרכז החלק התחתון של דף מלבני; השורות הוותו מראש, לעתים בצבעי מים, והנוסח נכתב – שלא כרגיל בקהילות האסלאם – בכתב מרובע. מעל פאנל הכתוב מופיעה ארקדה בעלת חמש קשתות שבתוכה אגרטלים ופסוקי ברכה. מסגרות צרות של דוגמאות פרחים, רשימת פסוקי ברכה נוספים ורשימה אלפביתית של "סימנים טובים", מקיפות את שני הפאנלים המרכזיים. כאמור, זוהי גם הסכימה הבסיסית (לבד מארקדת הקשתות) של כתובת אצפהאן המוקדמת (לוח א), אלא שבהראת השתמשו הסופרים בצבעים בהירים ועזים יותר, המושכים אליהם מיד את עין הצופה.

תבנית בסיסית זו מופיעה כבר בכתובה המצוירת המוקדמת ביותר ששרדה מהראת, משנת 1812 (לוח ד).³² אולם, למרות הדמיון לכתובות המאוחרות יותר, יש בה כמה שינויים משמעותיים, הן בטקסט העיטורי והן במוטיבים, ודומה כי לשינויים אלה יש חשיבות רבה להבנת מקורה של תבנית העיטור האהובה של כתובות הראת. בראש ובראשונה, בפאנל שמעל לכתוב מופיעים שלושה מיפתחים או חלונות, במקום החמישה

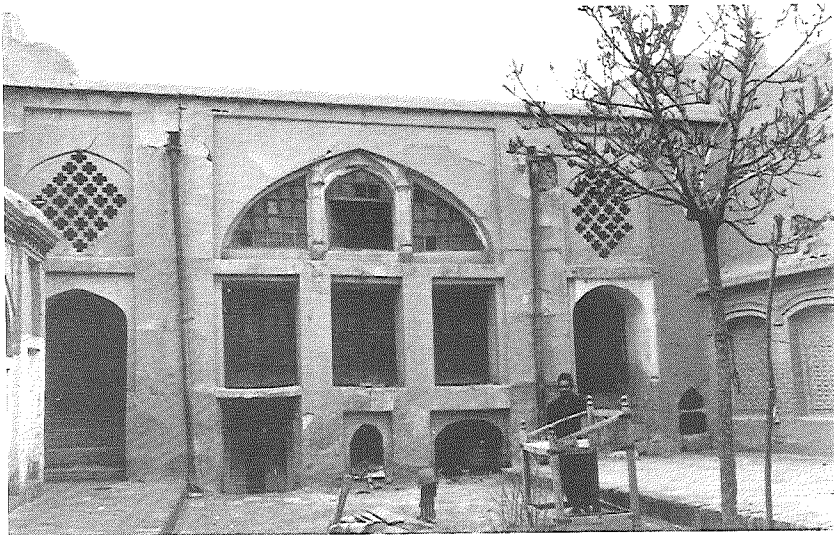
30 תערוכה חשובה של חווי הנישואין המוסלמיים התקיימה בטהרן לפני נפילת השאה בשנת 1976. לקטלוג התערוכה, המלווה בתמונות צבע רבות, ראו סודאבאר דיבה.

31 ראו: צבר, הכתובה, עמ' 24-25; צבר, מזל טוב, עמ' 146; ובעיקר צבר, חוזה נישואין משהדי, עמ' 26-29; פישוף, עמ' 90-91.

32 ירושלים, ביסלוא, כתובה 424. היא פורסמה בעבר אצל דוידוביץ, לוח XII (ושם התאריך שגוי); קשאני, עמ' 7 (תאריך שגוי); פישוף, עמ' 88.

5. כתובה, זאבו (כורדיסתאן) תרפ"ג (1922/23)
ספריית מכון שוקק, ירושלים, מס' 14206/11

תמ' 6. קיר עם מיפתחים משולשים בחצר בית הכנסת "מולאי גרגי", הראת צילם ברנאר דיפנייה (Bernard Dupaigne; מתוך בואי כלה, עמ' 29)

המוכרים בכתובות הראת מן המחצית השנייה של המאה הי"ט. מיפתח משולש מעין זה מקובל בכתובות של קהילות נוספות בארצות האסלאם, בעיקר בעיראק (בגדד, בצרה) ובכורדסתאן (זאכו, אירביל, וכן סינה שבפרס; תמ' 5 ולוח ה).³³ גם ב"חלונות" בכתובות מקהילת הראת מופיעים קטעים משיר החתונה "אורה וצהלה", שהובא לעיל. אשר למספר שלושה, דומה כי יש כאן השפעה מעולם האסטיקה המוסלמית: בארכיטקטורה, כמו בתחומי אמנות אחרים, יש העדפה למספרים איזוגיים, ושלושה מיפתחים נפוצים במיבנים רבים. חלוקה מעין זו לשלושה מיפתחים נמצאת גם בבתי הכנסת במרחב הפרסי, כמו למשל בקיר בית הכנסת מאצפהאן השמור במוזיאון היהודי בניו יורק (לוח ו), או בבתי הכנסת של הראת (תמ' 6).³⁴ ואכן, החלונות בכתובה ההראתית מוכתרים בקשת רבת אונות, שמצוירים בה פרחים עדינים על רקע כחלחל, בדומה למחיראב מעוטר או לכיפות של מסגדים ומדרסות, שעוטרו בארכיטקטורת המרחב הפרסי באיחוי קרמיקה בעלת זיגוג כחלחל.³⁵

33 דגם זה מופיע בכתובה המצוירת המוקדמת ביותר ששרדה מבגדד, משנת 1764 – ראו צבר, כתובות הודו, עמ' 177 איור 5. הוא המשיך להופיע גם בכתובות המודפסות של בגדד מסוף המאה שעברה ומראשית המאה העשרים (צבר, הכתובה, עמ' 346-348). לדוגמאות מכורדסתאן ראו יהודי כורדסתאן, עמ' 224 (זאכו, 1925), 234-236 (סינה, 1900, 1913, 1929). דוגמאות רבות נוספות לא הופיעו בדפוס. סכימה זו מופיעה גם בכתובות גרוזיה, כנראה בהשפעת דרום פרס – ראו ארץ גיזת הזהב, עמ' 130, 132.

34 על הקיר במוזיאון בניו יורק ראו אוצרות, עמ' 38-39. על בתי הכנסת בהראת: בואי כלה, עמ' 26-30.

35 למבחר דוגמאות וצילומי צבע מן הערים אצפהאן, בוכארה, סמרקנד, הראת, בלח' וערים אחרות ב"מרחב הפרסי", ראו פדופולו, ביחוד עמ' 354 ואילך.

בנוגע לטקסט העיטורי של כתובת הראת מ־1812, הכתובת המעניינת ביותר נמצאת ב"חלון" המרכזי שבמפתח המשולש: "יחי ראובן ואל ימת בו' צור שוכן ערבות" (לוח ד). ברכה שקולה ומחורזת זו מופנית אל נכון לראובן בר חנניא, החתן בכתובה זו. חלקה הראשון של הכתובת לקוח, כמובן, מברכת משה לשבט ראובן לפני מותו (דברים לג, ו), וכוונת חלקה השני הוא שברכה זו תחול על החתן בזכות הקב"ה שהוא "צור שוכן ערבות" (עפ"י תהלים סח, ה). רבות הדוגמאות מכתובות איטליה של ברכה לחתן באמצעות שיבוץ מקראי שמצוי בו איחול או שבה לדמות מן העבר ההרואי של עם ישראל הנושאת אותו שם. הברכה מופיעה לעתים גם בכתובות של קהילות ספרדיות באירופה,³⁶ אולם היא נדירה ביותר במזרח: לא ידועה אף כתובה אפגאנית נוספת שנעשה בה שימוש דומה בפסוק מקראי,³⁷ וככל הנראה מדובר בחידוש של שמואל בן אברהם, סופר (ומעטר?) הכתובה,³⁸ או של בני משפחתו של החתן שהזמינו ממנו מסמך מהודר זה.

מילות הפתיחה בטקסט הכתובה גופה נכתבו באופן יוצא דופן, באותיות רבתי מהודרות שצבען אדום. גם בפסוקי הברכה בפאנל שמעל לטקסט הירבה המעטר להשתמש בצבע אדום, בעיקר למילות השיר "אורה וצהלה" שבחלונות הצדדיים; ואילו ברשימת ה"סימנים" שבמסגרת החיצונית נכתבו המילים לסירוגין בשחור ובאדום, בניגוד לשימוש המקובל בדיו שחור בלבד. שימוש בלתי אופייני זה בכתובה הראתית³⁹ יכול אמנם להזכיר את כתובות הפתיחה בכתובות הגניזה, אך קשר מידי יותר הוא לכתובות משהד, שגם בהן קיימת תופעה דומה (לוח ז).⁴⁰

ואכן, לא רק השיטה של כתיבת פסוקי הברכה ידועה מכתובות משהד, אלא אף הסכימה העיטורית של הדף כולו. בטרם נמלטו חלק מתושביה היהודים של משהד להראת, בעקבות גזירת ההתאסלמות של שנת 1839, עוטרו בה כמה כתובות שתבניתן הבסיסית דומה להפליא לזו של כתובות הראת מן המחצית השנייה של המאה הי"ט

36 צבר, מזל טוב, עמ' 80.

37 גם בכתובה הראתית מוקדמת נוספת, משנת 1851, יש פסוק מקראי יוצא דופן, שאולי מרמז בעקיפין לשם החתן: ירושלים, ביסלוי"א, כתובה מס' 425 (תמ' 8). ב"חלון" השמאלי מובאים דברי לבן ובתואל לאליעזר: "מה יצא הדבר, לא נוכל דבר אליך רע או טוב. הנה רבקה לפניך קח ולך ותהי אשה לבן אדיןך כאשר דבר ה'" (בראשית כד, נ-נא). אמנם פסוקים אלה מתאימים לכל חתונה יהודית, אך מאחר שאינם מקובלים בקהילות המזרח (בניגוד לאיטליה), יתכן וכוונו לחתן ששמו יעקב ושם אביו הוא יצחק. כפי שגראה להלן, קיימים קשרים נוספים בין כתובה זו לכתובת הראת משנת 1812.

38 שמו מופיע בשורה התחתונה של הכתוב: "הכתוב הצעיר זעירא דזעירין צעיר שמואל בן לא"א [לאדוני אבין] אברהם יצ"ו". רישום שם הסופר בתחתית הכתובה מקובל בהראת וידוע גם מערים אחרות במרחב הפרסי (למשל אצפהאן), אך נדיר יותר בשאר ארצות האסלאם וכן בקהילות ספרד ואיטליה – השווו צבר, כתובות הראת, עמ' לו.

39 אולי שלא במקרה, כתובה הראתית נוספת שבה נכתבו פסוקי הברכה לסירוגין באדום ובשחור היא הכתובה משנת 1851 (תמ' 16).

40 הכתובה משהד משנת 1831: ירושלים, ביסלוי"א, כתובה 503. ראו עליה גם אצל פישוף, עמ' 89, ותמ' 2 בעמ' 86.

(לוחות ז-ח).⁴¹ איריס פישוף סבורה שהכתובה ההראתית של 1812 מעידה כי "יש להיזהר מלקשור את כתובות הראת באופן בלעדי למשהד";⁴² לעומת זאת, השערתי היא כי התפתחותה של תוכנית עיטורית זו בהראת נעוצה בקשרים ההדוקים שהיו בין קהילה זו לקהילת משהד.⁴³ לכאורה אין הוכחה שהכתובה ההראתית של 1812 הושפעה ממסורת משהד, שכן מרכיביה זהים לאלו של כתובות שנוצרו במשהד מאוחר יותר, דהיינו לאחר 1812 ולפני 1839, אלא שגם לכתובה של 1812 ישנו תקדים משהדי: כתובה משהדית נדירה, ככל הנראה המוקדמת ביותר הידועה ממשהד, שנכתבה ועוטרה בשנת 1784, כלומר דור שלם לפני הכתובה ההראתית (תמ' 7).⁴⁴ כמו בכתובה מהראת, הפאנל שמעל לכתוב מחולק בכתובה זו לשלושה מיפתחים, ולא לחמישה, כמקובל מהמשך המאה הי"ט; במסגרת החיצונית מופיעים "הסימנים" בסדר האלפביתי, ומסביבם מסגרת צרה של עיטורי פרחים. גם סולם הצבעים היה כנראה דומה, אם כי אין בידינו לוודא זאת, כיוון שצילום הכתובה נשמר למרבה הצער רק בשחור-לבן.

כתובות הראת ומשהד קשורות אפוא קשר הדוק. קשר שיש לו כמובן גם תימוכין היסטוריים. בתאריך של הכתובה המשהדית מן המאה הי"ח כתוב כי החתונה המונצחת בה נערכה כדור אחד בלבד לאחר התיישבות היהודים בעיר הקדושה.⁴⁵ ההצלחה הכלכלית של יהודי משהד באותן השנים משכה אליה מהגרים יהודיים מערים שונות בפרס, כגון יזד וכאשאן,⁴⁶ על מסורותיהם התרבותיות והדתיות. ואכן, כפי שראינו, בכתובה המשהדית ההראתית ישנם יסודות רבים הקושרים אותה לקהילות אחרות בפרס ולמסורות המוקדמות מימי הביניים. לעומת הפריחה של קהילת משהד בתקופה שלפני ההמרה, היתה קהילת הראת בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט קהילה קטנה ומדולדלת, שמנתה בין עשרים לארבעים בתי אב בלבד.⁴⁷ יהודי משהד אשר היגרו להראת לא רק הגדילו את אוכלוסייתה פי כמה וכמה, אלא אף העשירו אותה מבחינה תרבותית וחומרית. מכאן שגם התבנית העיטורית שאנו דנים בה הגיעה להראת טרם ההמרה במשהד, בזכות

41 הכתובה משנת 1834: ירושלים, ביסלוי"א, כתובה 426. מלבד שתי כתובות אלה, קיימת כתובה משנת 1826 בעלת תבנית דומה, באוסף משפחת צוקר, ניו יורק (בהשאלה מתמדת בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה; טרם הופיעה בדפוס). לדוגמה נוספת ראו להלן.

42 פישוף, עמ' 89.

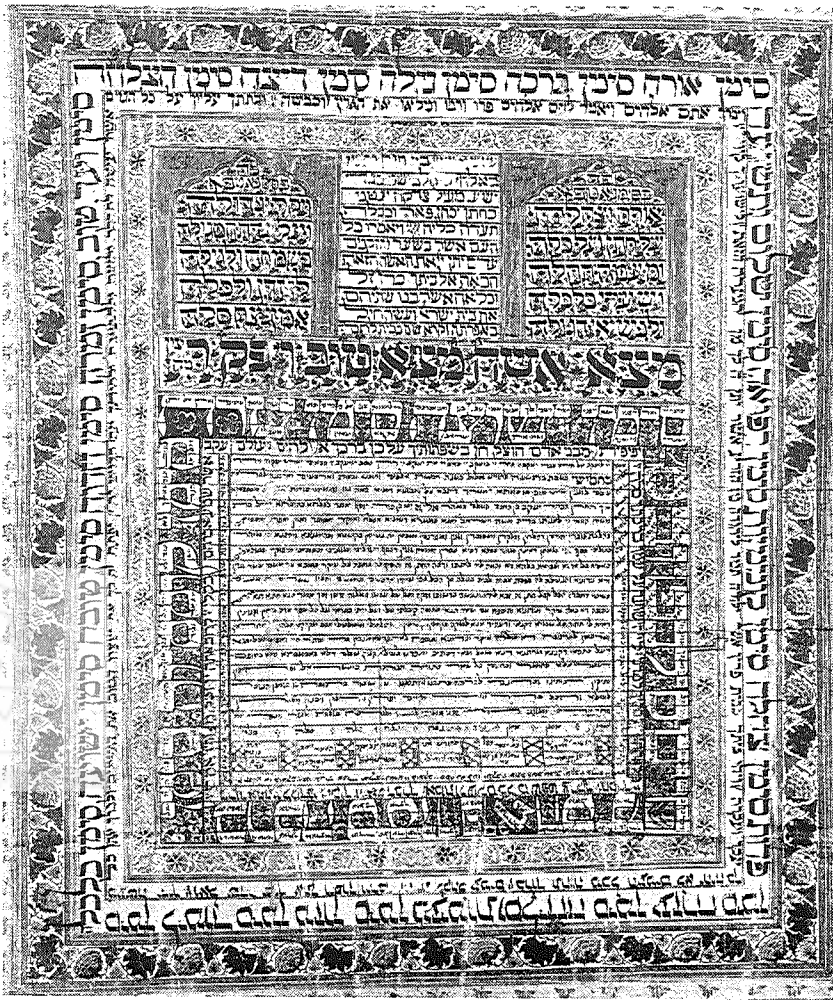
43 צבר, כתובות הראת, עמ' לה.

44 מקומה הנוכחי של כתובה חשובה זו אינו ידוע. לפני היתה בירושלים, באוסף של פרגולה אמינוף, יוצא משהד; תיעד אותה סמוך לשנת 1947 האתנוגרף רפאל פטאי – ראו פטאי, הנישואים, לוח 4 מול עמ' 180 (נדפס מחדש באנגלית: פטאי, פולקלור עמ' 220, ולאחרונה פטאי, ג'ידיד אל אסלאם, עמ' 248). הצילום הישן חוזר והופיע בחיבורים שונים על יהודי פרס בכלל ומשהד בפרט, בדרך כלל ללא איזכור המקור.

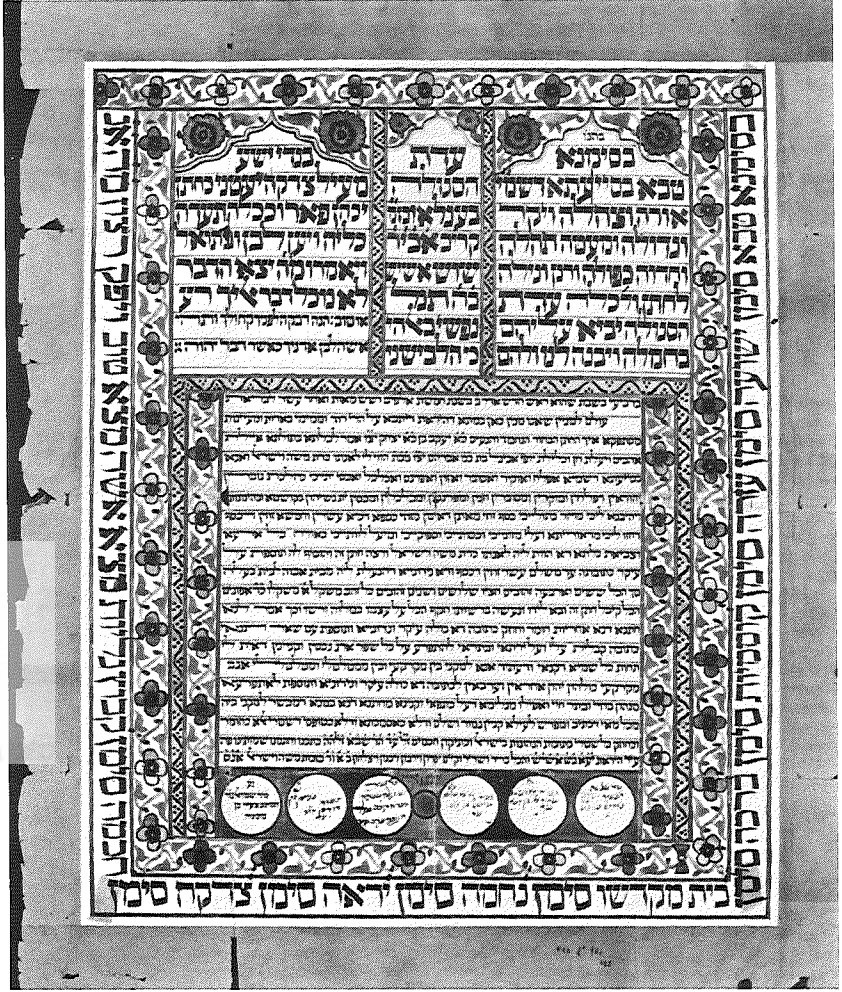
45 לראשית היישוב היהודי במשהד הוצעו תאריכים שונים במאה הי"ח, בין 1735 ל-1760 – ראו לוי, יהודי משהד, עמ' 57 ואילך.

46 השו"ש, עמ' 59-60.

47 לוי, גירוש הראת, עמ' 80; יהושעריז, עמ' 155.

7. כתובה, משהד תקמ"ד (1784)
לפנים באוספו של פרגולה אמינוף, ירושלים (מתוך פטאן, הנישואים, מול עמ' 180)

8. כתובה, הראת תר"א (1851)
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כתובה מס' 901/425

קשריה של הקהילה הקטנה עם אחותה הדומיננטית.⁴⁸ כפי הנראה, המשיכו יהודי הראת להשתמש בדגם המשהדי האהוב עד אמצע המאה הי"ט (תמ' 8);⁴⁹ במחצית השנייה של המאה אומצה גירסה משוכללת של דגם זה, אשר קישטה כתובות רבות של זוגות יהודים שנישאו בהראת.

ה. סיכום

תופעת עיטור הכתובה נולדה בחברה היהודית-המוסלמית בראשית ימי הביניים, מתוך צורך חברתי להוסיף לשמחת החתונה ולפארה בכל דרך אפשרית; אמנם כתובות הגניזה צוירו בפשטות יחסית, אך בדורות שלאחר מכן התעצמה התופעה ברחבי התפוצה היהודית והגיעה גם לאירופה. בעוד שמאירופה שרדו ממצאים מוקדמים יחסית, מרבית העדויות מקהילות ישראל שבארצות האסלאם מתוארכות למאה הי"ט ולמחצית הראשונה של המאה העשרים. הכתובות ששרדו מהמרחב הפרסי עוזרות לגשר על הפער הגדול בין תקופת הגניזה לעת החדשה. ממצאים מערים שונות בפרס, באפגאניסטאן (בעיקר הראת) ובבוכארה, מעידים על הקשר ההדוק של הכתובות שנכתבו ועוטרו בעת החדשה למסורת של ימי הביניים. יחד עם ההסתמכות על מסורת העבר, התפתחו בקהילות הגדולות במרחב הפרסי תבניות עיטור מקומיות, בעלות מוטיבים חדשים, עושר וצבעוניות רבה, המעידים על הקשר האמיץ לאמנות העממית בת הזמן ולקשרים בין קהילה אחת לשכנותיה. קשר תרבותי-חברתי מעין זה בא לידי ביטוי במקרה של הכתובה האפגאנית: זו התפתחה תחילה בקהילת משהד, עברה להראת והפכה בה לסמל מוכר ואהוב של החתונה היהודית, סמל המגלם בחובו עבר והמשכיות יצירתית.

48 מלבד קשרי המסחר שהיו קיימים כנראה בין שתי הקהילות, הושיטו יהודי משהד סיוע ליהודי הראת בזמנים קשים – ראו לוי, יהודי משהד, עמ' 60.

49 ירושלים, ביסלו"א, כתובה 425 (לתצלומה בצבע ראו פישוף, עמ' 89 מ' 6). כתובה זו היא הכתובה המאוחרת ביותר הידועה מהראת והמעוטרת בתבנית המשהדית המוקדמת. מאידך, מהעיר משהד עצמה שרדה כתובה בתבנית זו המתוארכת לשלוש שנים מאוחר יותר, דהיינו 1854 (אוסף משפחת צוקר, השאלה מתמדת בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה). במוזיאון ישראל ישנה כתובה נוספת בתבנית זו, שמקורה לא בהראת אלא בכבול, 1854 (מספרה במוזיאון 179/18; ראו תצלומה אצל קשאני, עמ' 11). מאחר וכמעט לא שרדו כתובות מכבול, קשה לדעת מה היה אופי העיטור בעיר זו, והכתובה שלפנינו נוצרה בוודאי בהשפעת הראת.

קיצורים ביבליוגרפיים

- L. Avrin, *Micrography as Art*, Paris & Jerusalem 1981. אברין
אוצרות
- Treasures of the Jewish Museum*, ed. N.L. Kleeblatt & V.B. Mann, New York 1986. אנציקלופדיה יודאיקה
אסף
- Encyclopaedia Judaica*, 16 vols., Jerusalem 1972. ר' אסף, באהלי יעקב – פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הביניים, ירושלים תש"ג.
- ר' ארבל ול' מגל (עורכות), בארץ גיזת הזהב – תולדות יהודי גרוזיה ותרבותם, תל-אביב 1992. ארץ גיזת הזהב
- א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל. אשתור
- V. Basch Moreen, *Iranian Jewry's Hour of Peril and Heroism. A Study of Babai ibn Lutf's Chronicle (1617-1662)*, New York & Jerusalem 1987. באש מורין, יהדות איראן
- , *Miniature Painting in Judaeo-Persian Manuscripts*, Cincinnati 1985. באש מורין, מיניאטורות
בואי כלה
- בואי כלה: מנהגי אירוסין וחתונה של יהודי אפגניסטן, בעריכת ג' ברעס-בן-יוסף ירושלים תשנ"ח.
- Y.L. Bialer & E. Fink, *Jewish Life in Art and Tradition*,² Jerusalem 1980. ביאלר ופינק
בן-צבי
- י' בן-צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ט. גויטיין, חברה יסודית
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 6 vols., Berkeley, Los Angeles & London 1978, vol. 3. גויטיין, כלות יהודיות
- , "Three Trousseaux of Jewish Brides from the Fatimid Period", *AJS Review* 2 (1977), pp. 77–110. גויטיין, כלות יהודיות
- מ' גסטר, הכתובה בהשתלשלותה ההיסטורית, ברלין-לונדון 1924. גסטר
- ד' דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, תל-אביב 1968. דוידוביץ
- R. Wischnitzer, "Schmuck der Ketubba", *Encyclopaedia Judaica*, 10 vols., Berlin 1928–1934, vol. 9, cols. 1186–1191. וישניצר
- A. Taylor, *Book Arts of Isfahan: Diversity and Identity in Seventeenth-Century Persia*, Malibu (Calif.) 1995. טיילור
- ש' טל, "כתובה נוסח פרס", דיני ישראל 4 (1973), עמ' 229–231. טל
- יהודי כורדיסטאן – אורח חיים מסורת ואמנות, בעריכת א' שורץ-בארי, ירושלים 1981. יהודי כורדיסטאן
- ב' יהושע-רוז, מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב. יהושע-רוז
- י' יואל, "מאוסף הכתובות שבבית הספרים", קרית ספר כא (תש"ה), עמ' 302–312. יואל
- ב' ניב, ז' הנגבי וש' צבר, כתובות עבריות ותרגומן לאנגלית, ירושלים תשמ"ח. ניב ואחרים
- ע' לוי, "גירוש הראת 1856–1859", פעמים 14 (תשמ"ג), עמ' 77–91. לוי, גירוש הראת
- , "עדידות ותעודות לתולדות יהודי משהד", פעמים 6 (תשמ"א), עמ' 57–73. לוי, יהודי משהד
- F. Landsberger, "Illuminated Marriage Contracts – With Special Reference to the Cincinnati Ketubahs", *Hebrew Union College Annual* 26 (1955), pp. 503–542. לנדסברגר
- C.J. Nahson, *Ketubbot: Marriage Contracts from The Jewish Museum*, New York 1998. נחשון
- ב' נרקיס, כתבייד עבריים מצוריים, ירושלים 1984. נרקיס
- א' נצר, "רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ד", פעמים 6 (תשמ"א), עמ' 33–56. נצר
- Iranian Wedding Contracts of the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. L. Soudavar Diba, Teheran 1976. סודאבאר דיבה

- י' כלפון סטילמן, "כתובות הגניזה כמקור ללבוש האישה בימי הביניים", תעודה א [חקרי גניזת קהיר] (תש"ס), עמ' 149-160.
- Y. Stillman, *Female Attire of Medieval Egypt According to the Trousseau Lists and Cognate Material from the Cairo Geniza*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 1972.
- , "The Wardrobe of a Jewish Bride in Medieval Egypt." פריקים בחקר מנהגי חתונה, בעריכת י' ברעמי וד' גוי, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ד, ירושלים תשל"ד, עמ' 297-304.
- ג' פוזיילוב, מבוכרה לירושלים: עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תשי"ח (1868-1948), ירושלים תשנ"ה.
- R. Patai, *Jadid al-Islam. The Jewish "New Muslims" of Meshhed*, Detroit 1997.
- ר' פטאי, "הנישואים אצל אנוסי משהד", עדות ב (תש"ז), עמ' 165-192.
- R. Patai, *On Jewish Folklore*, Detroit 1983.
- א' פישוף, "הכתובה", בראי כלה, עמ' 84-93.
- A. Papadopoulo, *Islam and Muslim Art*, New York 1979.
- M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study*, 2 vols., Tel Aviv & New York 1980-1981.
- S. Sabar, *Ketubbah: Jewish Marriage Contracts of the Hebrew Union College Skirball Museum and Klau Library*, Philadelphia & New York 1990.
- , "The Golden Age of Ketubbah Decoration in Venice and Amsterdam", *The Ghetto in Venice. Ponentini, Levantini e Tedeschi 1516-1797*, ed. J.M. Cohen, Amsterdam 1990, pp. 86-105.
- , "A Decorated Marriage Contract of the Crypto-Jews of Meshed (Iran) from 1877", *Kresge Art Museum Bulletin* 5 (1990), pp. 22-31.
- ש' צבר, "הכתובה המצוירת", יהודי הודו: בני ישראל, קוצ'ינים, בגדאדים, בעריכת ע' סלפק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 160-189.
- , "חתונה: עיטור הכתובות של יהודי הראת", אפגניסתאן, בית הכנסת והבית היהודי, בעריכת ז' הנגבי ובי' יניב, ירושלים תשנ"א, עמ' לה-לו, 83-84, 161-163.
- , מזל טוב: כתובות מצוירות מאוסף מוזיאון ישראל, ירושלים תשנ"ד.
- D. Kaufmann, "Zur Geschichte der Khethubba". *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 41 (1897), pp. 213-221.
- The Ketuba: An Exhibition of Jewish Marriage Contracts*, Hamline University, St. Paul (Minn.) 1975.
- ר' קשאני, כתובות מעוטרות מאפגניסטן, ירושלים תשל"ט.
- K. Schwarz, "Ketubba", *Jüdisches Lexikon*. 5 vols., Berlin 1927-1930, vol. 3, cols. 668-676.
- E. Spicandler, "The Persecution of the Jews of Isfahan under Shah Abbas II (1642-1666)", *Hebrew Union College Annual* 46 (1975), pp. 331-356.
- סטילמן, כתובות הגניזה
- סטילמן, לבוש האישה
- סטילמן, מלתחה
- פוזיילוב
- פטאי, ג'דיד אל אסלאם
- פטאי, הנישואים
- פטאי, פולקלור
- פישוף
- פפדופולו
- פרידמן
- צבר, הכתובה
- צבר, ונציה ואמסטרדם
- צבר, חוזה נישואין משהדי
- צבר, כתובות הודו
- צבר, כתובות הראת
- צבר, מזל טוב
- קאופמן
- קטלוג המליין
- קשאני
- שווארץ
- שפיידהנדלר